

УДК 37.01; 374.1; 378.

Книш Інна Василівна

к. філос.н., доц. кафедри ДПД та українознавства

Сумського національного аграрного університету, м. Суми, Україна.

Телефон: +380664568752

E-mail: knysh_sumy@mail.ru

РОЛЬ СУЧАСНИХ ІННОВАЦІЙ У СТАНОВЛЕННІ НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

Анотація. З'ясовано, що на сучасному етапі розвитку освіти в Україні склалися дві освітні парадигми, а саме: off-line освіта як система й on-line освіта як мережа. Проаналізовано сучасні інноваційні техніки та методики, які використовуються у цих освітніх парадигмах. Доведено, що власне освіта як система зумовила появу нової вітчизняної парадигми освіти, яка формується на межі off-line освіти як системи й on-line освіти як мережі.

Ключові слова: освіта, on-line освіта як мережа, off-line освіта як система, нова парадигма освіти, інновація, структурування тексту у вигляді таблиць, TASC-аналіз, Fishbone, стратегія «INSERT», Cinquain, Coaching, SWOT-аналіз, гейміфікація, інкапсуляція, графікація, фрагментація мереж, LMS-менеджмент, тренінг-системи, треки.

УДК 37.01; 374.1; 378.

Knysh Inna Vasilivna,

PhD, associate professor of the Faculty of State Law

and Ukrainian Studies,

Sumy National Agrarian University, Sumy, Ukraine

THE ROLE OF MODERN INNOVATIONS IN ESTABLISHING A NEW EDUCATIONAL PARADIGM

Abstract. The author has concluded that two educational paradigms have been established at the current stage of the development of Ukrainian education, namely, off-line education as a system and on-line education as a network. There have been analyzed modern innovative techniques and methods which are used in these educational paradigms. It has been proved that education as a system predetermined the emergence of a new national paradigm of education that is being formed at the juncture of off-line education as a system and on-line education as a network.

Key words: education, on-line education as a network, off-line education as a system, a new paradigm of education, innovation, structuring text in tables, TASC-analysis, Fishbone, strategy

“INSERT”, Cinquain, Coaching, SWOT-analysis, gamification, encapsulation, hrafikatsiya, fragmentation networks, LMS-management training system tracks.

УДК 37.01; 374.1; 378.

Кныш Инна Васильевна

к. филос.н., доц. кафедры ГПД и украиноведения

Сумского национального аграрного университета, г. Сумы, Украина.

Телефон: +380664568752

E-mail: knysh_sumy@mail.ru

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИЙ В СТАНОВЛЕНИИ НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ

Аннотация. Установлено, что на современном этапе развития образования в Украине сложились две образовательные парадигмы, а именно: off-line образование как система и on-line образование как сеть. Проанализированы современные инновационные техники и методики, которые используются в этих образовательных парадигмах. Доказано, что именно образование как система обусловила появление новой отечественной парадигмы образования, которая формируется на границе off-line образования как системы и on-line образования как сети.

Ключевые слова: образование, on-line образование как сеть, off-line образование как система, новая парадигма образования, инновация, структурирование текста в виде таблиц, TASC-анализ, Fishbone, стратегия «INSERT», Cinquain, Coaching, SWOT-анализ, геймификация, инкапсуляция, графикация, фрагментация сетей, LMS-менеджмент, тренинг-системы, треки.

В Україні з самого початку її заснування та становлення як держави існувала потреба у всебічно освічених, здатних до правління кадрах. Для того, щоб молода українська держава не перетворилася на утопічну ідею «ідеальної держави» - Шигальовщину Ф. Достоевського, у якій «...кожний член суспільства стежить один за одним і зобов'язаний доносити. Кожний належить усім, а усі кожному. Усі раби і в рабстві рівні. У крайньому разі наклеп та вбивство, а головне – рівність. Насамперед падає рівень освіти, наук і талантів. Високий рівень наук і талантів доступний тільки вищим здібностям, не потрібно вищих здібностей! Вищі здібності завжди захоплювали владу й були деспотами. Вищі здібності не можуть не бути деспотами і завжди розбещували більше, ніж приносили користі, їх виганяють або страчують. Цицерону відрізається язик, Копернику виколюють очі. Шекспіра б'ють камінням, ось

Шигальовщина! Раби повинні бути рівні. Без деспотизму ще не бувало ані свободи, ані рівності, проте в стаді мусить бути рівність... не потрібно освіти, досить науки! І без науки вистачить матеріалу на тисячу років, але потрібно запанувати покірності. У світі одного тільки не вистачає, покірності. Прагнення до освіти – це вже прагнення аристократичне. Ми заморимо бажання: ми пустимо п'янство, плітки, доноси; ми пустимо нечувану розпусту; ми усякого генія погасимо у дитинстві...» [2, с. 249-250] потрібно вже сьогодні замислитись над питанням, які кадри може надати, у майбутньому, нашій державі сучасна освіта та виховання.

Потрібно зазначити, що сучасне суспільство потребує якісної освіти, яка спроможна забезпечити потреби споживача та виробника матеріальних і духовних благ, що неухильно зростають. Перехід до інформаційного суспільства кардинально змінює становище освіти. Одним з провідних критеріїв щодо впровадження інноваційних технологій у освітній процес стає зміна психологічного, соціального, морального, економічного, політичного, юридичного та ін. статусу самих Учнів (Студентів). Як зазначають більшість Учителів (Викладачів), Учня (Студентам) стає нецікаво і навіть важко сприймати та засвоювати матеріал, якщо його подано у застарілій «*off-line* освіта як система» формі та нав'язано Учневі (Студентові) Учителем (Викладачем). Крім того, самі Учні (Студенти) стають неуважними, неслухняними, неконтрольованими, швидко втомлюються, вередують тощо.

Водночас у «*off-line* освіти як системи» є й позитивні моменти: загальна й обов'язкова для всіх система освіти з єдиним навчальним планом і програмами; систематичність і логічність у викладі матеріалу, що сприяє дисциплінованості. Проте класна-урочна система позбавляє особу можливості вільно розпоряджатися своїм часом; нав'язує та підпорядковує знання, значно зменшує ініціативність; готує людину-гвинтика внаслідок економіко-політичної необхідності, тому що розвиненій промисловості потрібні не самостійні працівники, а інструменти для отримання прибутків, які мають бути пунктуальними, слухняними, пасивними та готовими сприймати своє

неблагополучне становище як належне (що і потрібно в ідеальній державі – Щигальовщині). При цьому Учителі (Викладачі) приходять до висновку, що настала нагода змінити застарілі методи навчання на нові.

On-line освіта як мережа, навпаки, сприяє свободі вибору, розвитку ініціативності, когнітивної сфери, розширює межі спілкування, привчає людину до самоосвіти впродовж усього її життя. І тут стає очевидним теоретико-методологічний дисбаланс, що змушує фахівців з різних галузей налагоджувати взаємозв'язки між ними та шукати шляхи виходу з кризи. Одним із таких шляхів, на наше переконання, може стати впровадження у навчальний процес нових технологій, методів і методик.

Саме тому важливе місце серед ключових компетентностей Учителя (Викладача), розвитку й удосконаленню яких приділяється особлива увага, посідає компетентність, пов'язана з його інформаційною та комунікаційною діяльністю. При цьому інформаційно-комунікаційні технології виступають **як система** теорій, ідей, засобів і методів організації освітньої діяльності, скерованих на ефективне розв'язання проблем, що охоплюють усі аспекти засвоєння знань і формування практичних умінь і навичок; вони спонукають до неперервної самоосвіти, а сам процес навчання дає можливість оцінити практичні результати, **так і мережа**, складовими якої є учасники освітнього процесу (Учителі (Викладачі) й Учні (Студенти)).

Уважаємо за доцільне зазначити, що у вітчизняному педагогічному і науково-дослідницькому дискурсі проблема інноваційних методів навчання залишається однією з найбільш актуальних. Іншим нагальним питанням є проблема співіснування двох освітніх парадигм: *off-line* освіти як системи й *on-line* освіти як мережі. Розглянемо більш докладно, які саме сучасні інноваційні технології використовуються в них.

У сучасній *off-line* освіті як системі Учителі (Викладачі) застосовують такі інноваційні методи та методики розвитку когнітивної сфери Учні (Студентів), як: структурування тексту у вигляді таблиць, TASC-аналіз, Fishbone, стратегія

«INSERT», Cinquain, coaching тощо. Про них уже йшлося у наших попередніх публікаціях [3, 4], тому розглянемо лише деякі.

Структурування тексту у вигляді таблиць є ефективним методом осмислення й обробки матеріалу. Так, наприклад, «щоденник подвійного запису» дає змогу Учителям (Викладачам) і Учням (Студентам) активно та плідно працювати у системі суб'єкт-суб'єктних відносин і пов'язувати зміст тексту зі своїм особистим досвідом («знаю, хочу знати, дізнався»), допомагає виробленню власної позиції з досліджуваної теми. Тому ми пропонуємо вести зошити для опрацювання теоретичного лекційного, або самостійного матеріалу. Цей метод є ефективним з огляду на необхідність осмислення, обробки та вивчення нового матеріалу. Можна навести приклад застосування зазначеного методу на семінарських заняттях із філософії, які проводяться як індивідуально, так і у групах (зауважимо, що, у списку учнів «школи синтаксими» за 1763-й рік Г. Сковорода давав їм такі оцінні характеристики: «весьма остр», «остр», «звЪрок острой», «горазда понят», «очень понят», «весьма понят», «не понятен», «не годен», «не очень понят», «весьма не понятен», «туповат», «туп», «очень туп», «самая бестолковица» [6, с. 281-286]. Усе це нагадало нам сучасну шкалу оцінювання знань Студентів [3, с. 84] та Учнів:

Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів за 12-бальною системою:

Рівні компетенції	Бал	Оцінка за Г. Сковородою	Критерії
I. Початковий	1	«самая бестолковица»	Учень опанував навчальним матеріалом на рівні елементарного розпізнавання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів, і позначає їх окремими словами чи реченнями.
	2	«очень туп»	Учень володіє матеріалом на елементарному рівні засвоєння, викладає його уривчастими реченнями, виявляє здатність викласти думку на елементарному рівні.
	3	«туповат», «туп»	Учень володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
II. Середній	4	«не очень понят» «весьма не понятен»	Учень володіє матеріалом на початковому рівні, значну частину матеріалу відтворює на репродуктивному рівні.
	5	«не годен»	Учень володіє матеріалом на рівні, вищому за початковий, здатен за допомогою вчителя логічно відтворити значну його частину.
	6	«не понятен»	Учень може відтворити значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, за допомогою вчителя може аналізувати навчальний

			матеріал, порівнювати та робити висновки, виправляти допущені помилки.
III. Достатній	7	«весьма понят»	Учень здатен застосовувати вивчений матеріал на рівні стандартних ситуацій, частково контролювати власні навчальні дії, наводити окремі власні приклади на підтвердження певних тверджень.
	8	«очень понят»,	Учень уміє порівнювати, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом учителя, в цілому самостійно застосовувати її на практиці, контролювати власну діяльність, виправляти помилки та добирати аргументи на підтвердження певних думок під керівництвом учителя.
	9	«горазда понят»,	Учень вільно (самостійно) володіє вивченим обсягом матеріалу, в тому числі застосовує його на практиці; вільно розв'язує завдання в стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, добирає переконливі аргументи на підтвердження вивченого.
IV. Високий	10	«звѣрок острой»	Учень виявляє початкові творчі здібності, самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності, оцінює окремі нові факти, явища, ідеї; знаходить джерела інформації та самостійно використовує їх відповідно до цілей, поставлених учителем.
	11	«остр»	Учень вільно висловлює власні думки і відчуття, визначає програму своєї пізнавальної діяльності, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи власну позицію щодо них; без допомоги вчителя знаходить джерела інформації та використовує одержані відомості відповідно до мети та завдань власної пізнавальної діяльності; використовує набуті знання й уміння в нестандартних ситуаціях.
	12	«весьма остр»	Учень виявляє особливі творчі здібності, самостійно розвиває власні обдарування і нахили, вміє самостійно здобувати знання.

Завдання прийому **TASC-аналіз** (теза – аналіз – синтез – ключ) – допомогти Учням (Студентам) навчитися незалежно міркувати про окремі фрагменти тексту. Цей метод являє собою 10 послідовно поставлених запитань, над якими під час читання тексту належить міркувати. Використання TASC-аналізу покращує здатність читати першоджерела й оцінювати прочитане [7, с. 18].

Коли Учень (Студент) читає книгу, звертаючи увагу на деталі, здійснюється їх аналіз та оцінювання, тобто йдеться про **детальне читання (Reading for detail)**. Цей спосіб вважається оптимальним для опанування навчальними матеріалами, коли важливо не просто прочитати текст, а й з'ясувати те, що незрозуміло, а також розпочати обробку знань, використати попередній досвід, сформулювати запитання, переосмислити отриману інформацію. Очі читача при цьому рухаються по горизонталі.

Натомість коли Учень (Студент) читає ту саму книгу в цифровому форматі, йдеться про **панорамне поверхове читання** (від англ. *skimming* – «знімати вершки з поверхні молока»), **сканувальне читання** (від англ. – *scanning* – фоточитання), яке використовується для побіжного ознайомлення з книгою.

Під час такого читання Учень (Студент) переглядає зміст, початки розділів, висновки, гортає книгу. Його очі рухаються зигзагоподібно [8, с. 123-124]. Отже, якщо потрібно засвоїти інформацію з метою її подальшого використання, то людина віддаватиме перевагу читанню книги, використовуватиме перевірені часом методики отримання інформації, але не нехтуватиме й новітніми, тому що у неї не завжди є можливість придбати книгу, а отже, вона інколи буде змушена читати її в електронному (оцифрованому) вигляді, тобто сканувальне читання протиставлятиметься вдумливому, детальному. Робота над текстом відбувається заради пошуку відповідей на певні запитання та передбачає імпровізацію, інтерпретацію, переосмислення тощо змісту, тобто відбувається розвиток і саморозвиток учасників навчальної діяльності.

Самого лише вдумливого, детального читання тексту, як вважає П. Фрейре, недостатньо, тому впродовж роботи з ним варто розрізняти два підходи. Перший передбачає уважне та ретельне ознайомлення зі змістом, повторювання і механічне його запам'ятовування. Як наслідок – відсутність критичного осмислення тексту, неможливість його творчого використання для розв'язання проблемних ситуацій і завдань. «Ті інтелектуали, які все запам'ятовують, прочитують до останньої літери, рабськи підкоряються текстові, бояться ризикувати, промовляють так, начебто цитують по пам'яті, не здатні будь-яким чином пов'язати те, що вони прочитали, з тим, що відбувається у світі, в країні чи в їхній місцевості», – констатує дослідник [10, с. 48]. Цей сурогатний, викривлений підхід навряд чи має щось спільне з навчанням, а є тільки його імітацією.

Другий підхід презентує кардинально іншу позицію, передбачаючи критичне осмислення тексту суб'єктом, переломлення його крізь призму власного світобачення та системи ціннісних установок тощо. «Справжнє читання передбачає певні стосунки з текстом, який пропонує себе мені, і якому я віддаю себе, і через фундаментальне опанування якого я здійснюю процес становлення як суб'єкта», – зазначає П. Фрейре [10, с. 49]. Саме тому використання TASC-аналізу покращує здатність читати першоджерела й

оцінювати прочитане. Зазначений прийом змушує Учня (Студента) ставитися до тексту з позиції як читача, так співавтора. Це, своєю чергою, допомагає встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між читанням тексту і збиранням доказів. Цьому сприяє також і вичленовування тез та антитез. Співпраця досягається тоді, коли читач (Учень (Студент)) починає пропонувати ідеї, що доповнюють, оцінюють або ставлять під сумнів аргумент, наведений автором. Крім того, TASC-аналіз заохочує читача (Учня (Студента)) встановлювати не тільки доброзичливий, але і критичний зв'язок із цінностями та переконаннями автора. Використання зазначеного методу на семінарських заняттях і під час самостійної роботи з текстом значно покращує здатність Учнів (Студентів) читати й оцінювати прочитане, вдосконалює їх уміння накопичувати докази, спонукає незалежних міркувань про окремі фрагменти тексту.

Технологія «критичне мислення» пропонує методичний прийом, відомий як «INSERT» («Умовні позначки»). Біля витоків цього напрямку стояли такі видатні вчені, як Л. Виготський, Дж. Дьюї, М. Коул, Д. Вертч, Д. Брунер. Свої наукові дослідження присвятили даній проблемі вітчизняні вчені М. Красовицький, О. Белкіна, Ю. Стежко, педагоги-новатори Одещини С. Пеняєв, О. Боровська та ін.

Мета технології — навчити такого сприйняття навчального матеріалу, в процесі якого інформацію, що її отримує Учень (Студент), можна розуміти, сприймати, порівнювати з особистим досвідом і на її ґрунті формувати власне аналітичне судження. Технологія включає прийоми, за допомогою яких можна інтенсифікувати процес читання наукових текстів, прослуховувати лекції тощо. Відомо, що впродовж тривалого слухання або читання увага розсіюється, втрачається інтерес і, як наслідок, знижується рівень розуміння. Технологія приділяє значну увагу формуванню вміння письмово викладати свої думки. Прийоми, пов'язані з розв'язанням даної проблеми, дають змогу організовувати, оформляти й активізувати мисленнєвий процес Учня (Студента), а отримані результати можуть бути матеріалом для діагностування Учителем (Викладачем) цього процесу.

Прийом «INSERT» є засобом, що дозволяє Учніві (Студентові) контролювати своє розуміння прочитаного завдання або тексту. Для цього Учня (Студента) потрібно ознайомити з рядом маркувальних позначок і запропонувати йому під час читання робити позначки олівцем на полях спеціально підібраного і роздрукованого тексту: I (interactive) – самоактивізувальна; N (noting – «уже знав», позначається «галочкою» (V) – це інформація, вже відома Учніві (Студентові), при цьому джерело інформації та ступінь її достовірності не мають значення; S (system) – нове знання, нова інформація, позначається як «плюс» (+). Учень (Студент) ставить цю позначку тільки в тому випадку, якщо він уперше бачить завдання, або текст; E (effective – «думав інакше», позначається «мінусом» (–) – так наголошується на тому, що суперечить уявленню Учня (Студента), про що він думає інакше; R (reading – читання, позначається знаком «питання» (?) – відзначається те, що залишилося незрозумілим для Учня (Студента) і вимагає додаткової інформації, викликає бажання дізнатися докладніше; T (thinking – «роздуми» [5; с.4].

Розглянемо, які сучасні інноваційні технології впроваджуються у освітній процес у on-line освіті як мережі.

Мережеві технології – сучасний напрям інформатизації суспільства, загалом й освіти, зокрема, що бурхливо розвивається. Найбільшою глобальною мережею, що об'єднала тисячі регіональних і корпоративних мереж світу, є Internet – сукупність різних складників: електронна пошта, електронні підручники, словники, довідники, енциклопедії, телеконференції й навіть чати, блоги, Вікі-Вікі тощо. Вона виникла на основі ARPANET (the Advanced Research Projects Agency Network – за назвою агенції-розробника) й бурхливо розвивалася до початку 80-х років XX ст. завдяки підключенню локальних мереж навчальних закладів і науково-дослідних установ. Остаточний перехід до технології сучасної мережі Internet відбувся у січні 1983 р., коли для обміну інформацією вперше було прийнято протокол NCP/IP (Transmission Control Protocol / Internet Protocol) – сукупність стандартів для обміну інформацією [1, с. 9].

Оцифровуючи on-line інформацію, ми можемо покращити якість off-line освітньої парадигми. При цьому можна використовувати такі методи та методики: гейміфікацію процесу сприйняття; графікацію – відновлення процесів з увагою; інтерактивність; інкапсуляцію – побудову нейронних зв'язків; фрагментацію мереж (побудова штучного інтелекту); LMS-менеджмент; концепцію тренінг-систем і треків у освіті тощо. Більш детально ми розглядали їх у попередніх публікаціях [3, 4], наразі ж наведемо деякі з них.

Одним із дієвих методів у *on-line* освіті як мережі є **система управління навчанням** – підгрунття системи управління навчальною діяльністю (Learning Management System, LMS). Вона використовується для розробки та поширення навчальних on-line- матеріалів із забезпеченням спільного доступу до них і управління ними. Це комп'ютерна програма, яка поєднує в собі функції викладання, навчання, оцінювання й управління освітніми курсами [11, с. 26]. Завдяки її використанню й упровадженню створюються навчальні матеріали у візуальному навчальному середовищі з метою послідовного вивчення. До її складу входять різні індивідуальні завдання, проекти для роботи в малих групах і навчальні елементи для всіх Учнів (Студентів), що ґрунтуються як на змістовому компоненті, так і на комунікативному.

Потрібно зазначити, що в Україні нині апробовуються й упроваджуються в освітню систему сучасні інноваційні технології, тобто вона перетворюється на мережу без Учителів (Викладачів) за аналогами світових масових on-line курсів на зразок Coursera, EdX, Udacity, Prometheus, Moodle – система управління курсами, SCORM – стандарт, розроблений для систем дистанційного навчання, АСУ ВНЗ, Електронний щоденник і журнал, Can API Олово – стандарт, що прийшов на зміну SCORMу, тощо. Вони справляють фундаментальний вплив на розвиток освіти в усьому світі і в Україні зокрема.

Інноваційні технології мають створити новий експериментальний простір, де Учителі (Викладач) й розробники освітніх технологій зможуть апробовувати новий педагогічний і методологічний інструментарій, включаючи автоматичне оцінювання, інтерактивні симулятори й освітні ігри. Про це свідчить і виступ

міжнародного радника з питань систем освіти та інновацій К. Робінсона на TED Talks: «Усі сучасні системи освіти перебувають на етапі реформування, але цього недостатньо, реформа нині вже не є дієвою, бо вона покликана вдосконалити модель, яка не працює. Нам потрібна не еволюція, а революція в освіті. Система має втілитись у щось нове» [9]. І цим новим, на нашу думку, має стати нова парадигма освіти як унаочнення концепції навчання впродовж усього життя (Life Long Learning).

Висновки. Таким чином, ми проаналізували сучасні інноваційні техніки, які використовуються у off-line освіті як системи й on-line освіті як мережі. Спільним для них всіх є: розвиток когнітивної сфери Учня (Студента) шляхом концентрування уваги на розгляді предмета дослідження, орієнтація на майбутнє; надання професійної підтримки, формування готовності самостійно робити вибір і, реалізуючи його, нести відповідальність за результат; підтримка мотивації, допомога у подоланні психологічних блоків і перешкод на шляху до мети; надання інформації щодо оформлення проблеми, визначення цілей, шляхів і засобів її досягнення, організації роботи учасників у групах; розвиток критичного мислення; візуалізація взаємозв'язків між причинами та наслідками; ранжування чинників за ступенем їх значущості.

На початковому етапі впровадження нової освітньої парадигми з метою навчання Учнів (Студентів) тому, як і де здобувати необхідні знання, а також як використовувати їх для подальшої самоосвіти впродовж усього життя, знадобляться школи й університети як соціальні інститути. Щодо, «старих» методів, методик і технік, то вони, на нашу думку, трансформуються у новітні, конкурентоспроможні, зрозумілі та доступні для Учнів (Студентів). Ідеться також про спроможність Учителів (Викладачів) трансформувати нинішню методологію з урахуванням нових умов on-line освіти як мережі, але це вже питання компетентності освітніх кадрів та їх творчого потенціалу. Усе це, на нашу думку, має закласти надійне підґрунтя для розробки, становлення та розвитку нової освітньої парадигми, яка зараз формується на межі двох парадигм: off-line освіти як системи й on-line освіти як мережі.

Отже, структура й сутність інноваційного потенціалу освітнього процесу вповні відповідає характеру і швидкості соціальних змін, які відбуваються у суспільстві, а також високим європейським стандартам підготовки конкурентоспроможних фахівців інноваційного типу.

Література:

1. Балик Н. Р. Активне навчання з використанням технологій Веб 2.0 : навч. посіб. / Н. Р. Балик, О. О. Лялик. – Тернопіль : Навч. книга. – Богдан, 2009. – 88 с.
2. Достоевский Ф. М. Бесы : роман / Ф. М. Достоевский. – М. : Славянка, 1994. – 416 с.
3. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій та їх роль у становленні нової парадигми освіти / І. В. Книш // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди». Дод. 1 до вип. 37, том 1 (69): тематичний вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору». – К.: Гнозис, 2016. – С. 80-89.
4. Книш І. В. Освітні інновації у контексті становлення нової парадигми освіти / І. В. Книш // European humanities studies Education and Training. – Том II: Болонський процес і перспективи розвитку вищої освіти в Україні, Європі та світі. – Slupsk (Poland), 2016. – С. 4-15.
5. Леснова Н. П. К качеству образования через технологию развития критического мышления (единый методический день) / Н. П. Леснова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tvov.ru/docs/100/index-6491.html>
6. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К.: Абрис, 1994. – 288 с.
7. Муравьева А. Л. Организация модульного обучения, основанного на компетенциях : пособие для преподавателей / А. Л. Муравьева, Ю. Н. Кузнецова, Т. Н. Червякова. – М.: Альфа-М, 2005. – 96 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://alterozoom.com/en/documents/17593.html>

8. Никуличева Д. Б. Говорим, читаем, пишем : лингвистические и психологические стратегии полиглотов: учеб.-метод. пособие / Д. Никуличева. – 2-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2014. – 218 с.
9. Рахмістрюк І Чи відбудеться революція в українській системі освіти? / Рахмістрюк І – Zn, ua. – 2015. – 16 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/chi-vidbudetsya-revolyuciya-v-ukrayinskiy-sistemi-osviti-.html>
10. Фрейре П. Педагогіка свободи: Етика, демократія і громадянська мужність / Пауло Фрейре; [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К.: Видав. дім «КМ Академія», 2004. – 120 с.
11. Hogskoleverkets Website. – Retrieved June 5, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hsv.se/abouttheagency.4.539a949110f3d5914ec8000522.html>